

6. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 140 с.
7. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 17-Б.
8. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 18.
9. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 24.
10. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 28а.
11. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 33.
12. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 43
13. Оксенич М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. – К., 2005. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 367-388.
14. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 1461.
15. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 1501.
16. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 3426.
17. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 4661.

Список скорочень:

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Олександр Могилів

к. і. н., старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
м. Київ

ПРО ПОЧАТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК НА УКРАЇНІ

Стаття присвячена першим задокументованим розкопкам на теренах України – дослідженню Мельгуновського кургану 1763 р. Описується хід розкопок. Характеризується інвентар, простежується його історична доля.

Ключові слова: курган, скіфи, Північне Пичорномор'є, звіриний стиль.

Початком археологічних досліджень на теренах України стали розкопки Литої Могили у 1763 р. За іменем керівника робіт Олексія Петровича Мельгунова, курган увійшов в науку під іменем Мельгуновського.

Ця пам'ятка, рештки якої розташовані сьогодні біля села Копані Знам'янського району Кіровоградської області, входить й до числа найперших досліджених археологічних об'єктів у Європі та світі загалом. У часі його розкопки йшли за такими першими кроками світової археології як дослідження першої половини – середини XVIII ст. у Геркуланумі та Помпеях в Італії. Вони передували великим відкриттям О. Марієта та Г. Масперо в Єгипті, Р. Кольдевея в Вавилоні, А. Еванса на Криті та багатьом іншим.

Рис. 1. Портрет О.П. Мельгунова

Цікавим є той факт, що протягом 250-літнього етапу своєї історії, коли він був відомим вченим, цей комплекс декілька раз змінював назву. Під час розкопок 1763 р. він називався Литою Могилою. За іменем свого першого дослідника увійшов до науки як Мельгуновський курган. У кінці XIX ст. був відомий як Червона Могила, а в повоєнну добу – Розкопана Могила.

Мельгуновський курган цікавий вже самим своїм розташуванням на самому півночі степу, на його межі з лісостеповим регіоном, що в скіфський час був межею між іраномовним кочовим та лісостеповим осілим населенням.

Розкопувалася пам'ятка восени 1763 р за наказом О.П. Мельгунова. Олексій Петрович Мельгунов (рис. 1) народився в 1722 р. у дворянській родині. Закінчивши Сухопутний шляхетський кадетський корпус, служив камер-пажем при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Він одружується з камер-фрейлиною імператриці та знайомиться з придворним фаворитом І. Шуваловим, а через нього – й з майбутнім імператором Петром III. Кар'єра його йде вгору, він дослужується до генерал-поруччика та входить до Особливої Ради при Петрові III.

Після скинення Петра в 1762 р. його на короткий термін заарештовують та відсилають у армію в Україну. Саме до цього періоду його біографії й відносяться розкопки Литої Могили. Втім, вже у 1764 році імператриця призначає О.П. Мельгунова генерал-губернатором Новоросії, затверджуючи його план заселення та облаштування цих земель. З 1774 р. він знов у Петербурзі, де зближується з фаворитом імператриці Г. Потьомкіним. З 1777 р. й до своєї смерті О.П. Мельгунов займає посаду намісника Ярославського та Вологодського [20; 21; 16].

Лита Могила розташовувалась на відстані 7 верст від чорного Лісу, в 30 верстах – від Фортеці Святої Єлизавети, в 100 – від правого берега Дніпра та в 300 – від м. Очакова. Вона знаходилась в межиріччі верхів'їв Інгула та Інгульця в урочищі Кучерові Буєраки. Третього вересня 1763 р. О.П. Мельгунов видає наказ про розкопки кургану [4, с. 130]. Під наглядом генерал-майора Ісакова місцеві селяни, якими керували О. Батраков та С. Васильєв приступають до роботи.

Верхні шари курганного насипу склалися з чорнозему товщиною 60 см. Під ним було знайдено кам'яну статую з пісковика, ймовірно – жіночу. На захід від центру на глибині 6 футів було знайдено знаменитий набір мельгуновських речей ранньоскіфського часу. За повідомленням Г.Ф. Міллера, речі лежали в «плитами обкладеному і покритому місці». Продовжуючи розкопки кургану, але ще не дійшовши до підшви, селяни натрапили на потужні перепалені шари землі, глини, шлаків, каменів, кісток. Далі, заглибившись у ґрунт, знайти нічого вже не вдалось [11, с. 502, 503]. Через холоди, що вже настали, селяни були розпушені з роботи та отримали платню на всіх 70 рублів [12, с. 601, 602].

Згідно звіту О.П. Мельгунова, серед знахідок були такі речі [18, с. 271]:

Золота діадема («цепочка») та кільце.

Ефес залізний поржавілий, із золотом на ньому.

Золоті поламани піхви до меча.

Чотири срібних позолочених «стовпчика».

Чотири менших срібних «стовпчика».

Два срібних вироби на зразок «стовпчиків». (*Всі ці «стовпчики» насправді є рештками передньоазійського трона – О.М.*)

Золотих «голубків» (*бляшок у вигляді хижого птаха – О.М.*) – 17.

Два золотих предмети, очевидно, від сагайдака

Срібний злиток, розламаний навпіл.

26 золотих поламаних «штучок».

Срібні поламани фрагменти та цвяшки.

«Копейців» мідних (*наконечників стріл – О.М.*) – 41.

Рештки інших перепалених речей.

Вказані знахідки, описані досить загально, перевозяться до Петербурга та передаються в Міністерство Кунсткамери Академії наук. Тут їх вивчає академік Г.Ф. Міллер, який дійшов помилкового висновку, що вказані старожитності належали давнім уграм [11, с. 503–508, 514]. Двома частинами у 1859 та 1894 рр. мельгуновські вироби передаються в Ермітаж [15, с. 2, 3; 23, с. 135, 140, 143]. Деякий час вони перебувають у «науковому затінку». Нарешті в 1901 р. виходить стаття О.О. Спіцина, який проаналізувавши різноманітні джерела, намагався відновити картину стародавнього комплексу [18, с. 270–277].

В 1911 р. виходить фундаментальна робота хранителя Відділу старожитностей Ермітажу Є.М. Прідіка «Мельгуновский клад» [15]. Завдяки титанічній роботі, досліднику вдалось ідентифікувати речі з фондів із описами та відновити склад комплексу з Мельгуновського кургану. Автор не лише описав речі, але й правильно відзначив їх змішаний передньоазійсько-скіфський характер. В подальшому це положення було підтримане багатьма вченими [див. 28, с. 112–115; 24, с. 37; 14, с. 319; 8, с. 44, 45; 7, с. 126; 1, с. 22–24; 25, с. 22–25; 10, с. 29, 30, 44–46, 50–52, 59, 61–63]. Публікація, що супроводжувалась зображеннями виробів, надійно ввела Литу Могили до джерельної бази головних аналітичних робіт зі скіфознавства.

Відтоді мельгуновські знахідки назавжди увійшли до золотого фонду скіфології та світової культури. Дійсно, предмети захоплюють рівнем свого виконання.

Руків'я меча з брусковидним навершям і метеликоподібним перехрестям вкрите золотою фольгою з зображеннями в скіфському звіриному стилі у поєднанні з передньоазійськими рослинними та геометричними мотивами (рис. 2, 6; 4, 1).

Піхви меча теж вкрите золотом, обабіч на них – зображення фантастичних тварин із луками в руках. На кінці – фігури левів, на боковій лопаті для підвішування – зображення оленя з підігнутими ногами у скіфському стилі, в місці входу перехрестя – зображення двох передньосхідних божеств біля «дерева життя» (рис. 2, 6; 4, 2; 5, 3).

Округлі срібні пластини вкриті циркульним декором (рис. 2, 2).

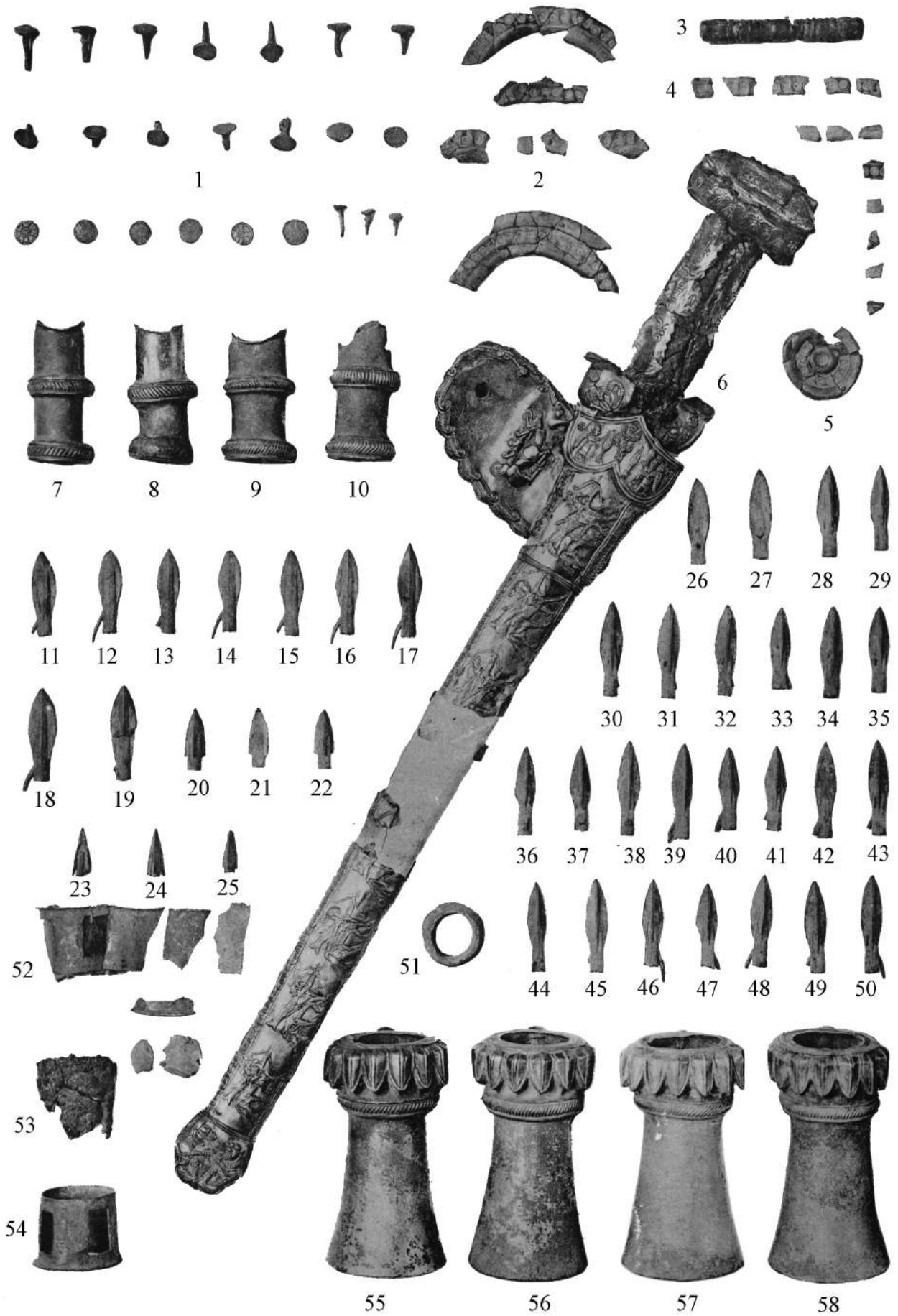

Рис. 2. Знахідки з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

Справжнім шедевром стародавнього мистецтва є золота діадема, що складається з трьох джгутів з перевитого дроту. На кінцях – китиці з підвісок. По джгутах високохудожні прикраси у вигляді 9 розеток (рис. 3, 2; 5, 4).

Золота прямокутна пластина з зображеннями тварин раніше була пришита чи прибита до чогось, про що говорить загнутий край з отворами. Зліва композиції – фігура мавпи, що сидить. У центрі – два птаха (журавлі чи страуси) з опущеними головами, з права передано образ качки чи гуски (рис. 3, 1).

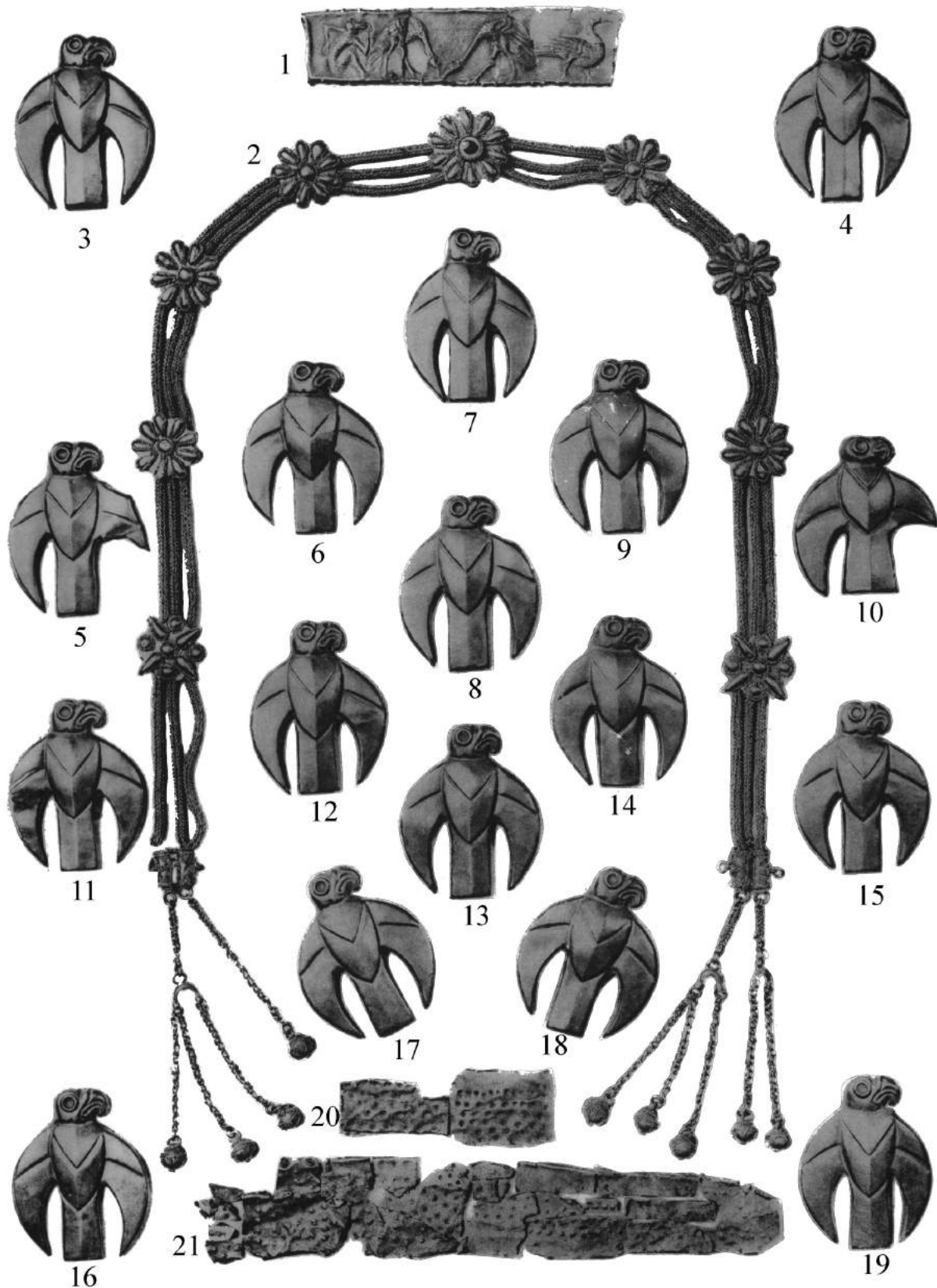

Рис. 3. Золоті знахідки з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

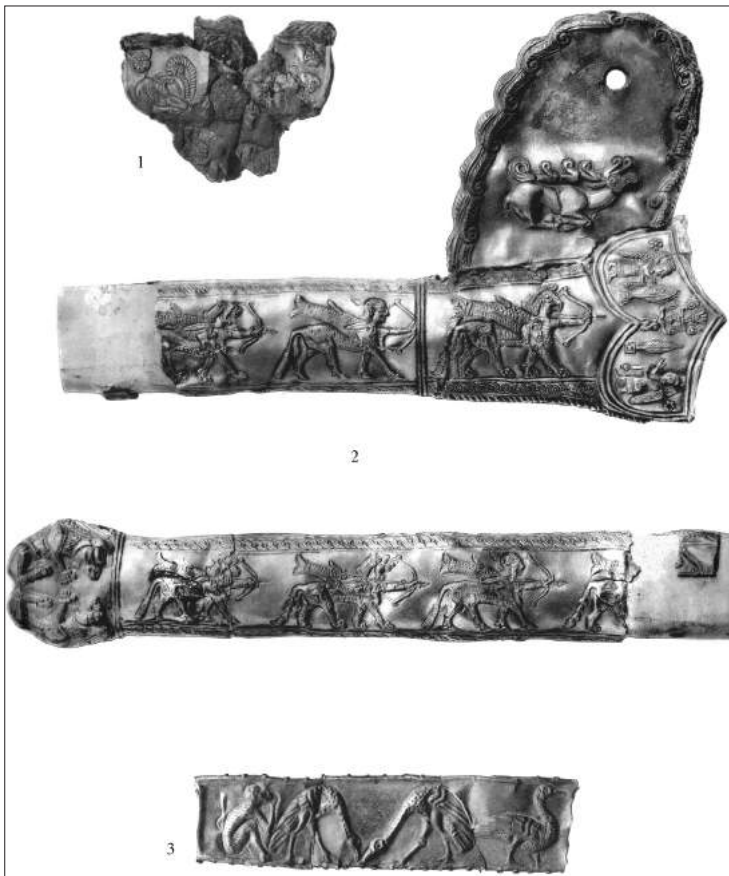

Рис. 4. Золоті обкладки перехрестя та піхов меча й пластина з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

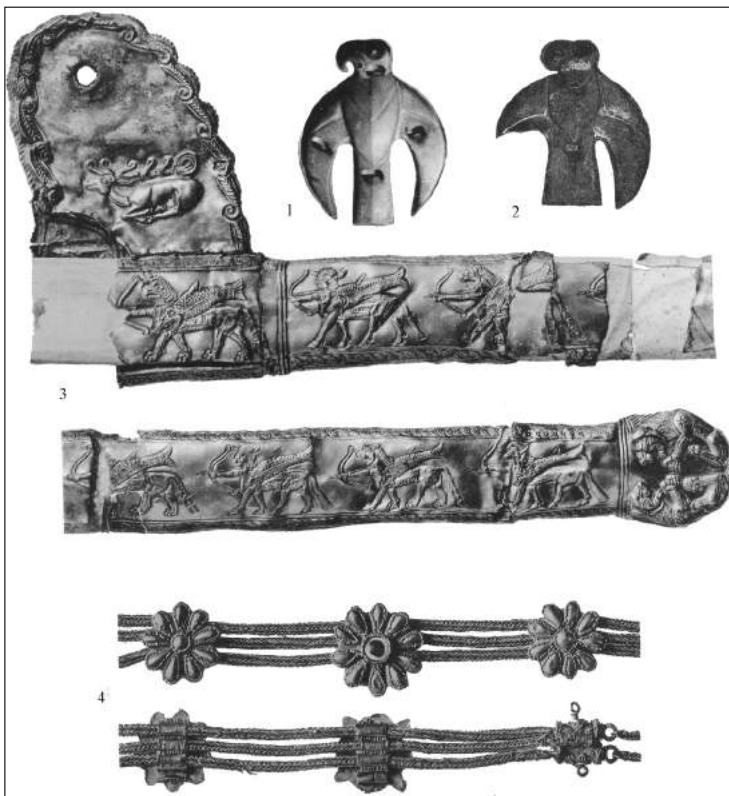

Рис. 5. Бляхи, обкладки піхов меча та фрагмент діадери з Мельгуновського кургану. Золото (за Є.М. Прідіком)

Інша продовгувата золота стрічка, вкрита точковим орнаментом, теж має загнутий всередину край, на якому збереглися отвори, часом із маленькими цвяхками в них (рис. 3, 20, 21).

Справжньою «візитною карткою» скіфського мистецтва стали бляхи у вигляді орла з розпростертими крилами. Голова з хижо загнутим дзьобом повернута вбік. На звороті кожної з сімнадцяти блях – петлі для кріплення (рис. 3, 3–19).

Ціла низка виробів походять від передньоазійського трона. Серед них чотири срібних циліндричних вироби, прикрашених позолоченим листоподібним та мотузковим орнаментом (рис. 3, 55–58); чотири менших порожніх циліндрики з декором у вигляді мотузки, верхній край заокруглено (рис. 3, 7–10); один цілий та частини інших порожніх всередині циліндрів із прямокутними вирізами з боків (рис. 2, 52–54).

Масивне золоте кільце, за словами Є.М. Прідіка, втрачене, втім на малюнку він все ж подає зображення якогось кільця (рис. 2, 51).

Сорок бронзових втульчастих наконечників стріл¹. Вони відносяться до дволопатемих різновидів з листовидною голівкою, або до трьохлопатемих типів з листовидною чи трикутною голівкою. Всі ці форми відносяться до келермеського часу епохи скіфської архаїки.

Двадцять три цвяхи мали голівки, прикрашені розетками.

Бронзова рубчаста застібка від гориту вкрита золотою фольгою, та декорована двома голівками левів на кінцях.

На жаль, доля багатьох з цих речей у воєнний час виявилась сумною. За рішенням Паритетної комісії у 1932 р. значна частина виробів передається у Харківський музей. У Ермітажі для зняття гальваноскопій залишили лише 17 виробів: золоті діадема, піхви та руків'я меча, бляха-орел, частина пластини з зображеннями тварин, а також срібний наконечник ніжки й 2 срібних циліндра від парадного трона, 2 срібних цвяхи, 7 бронзових наконечників стріл. Харківські експонати сильно постраждали під час війни. Дорогоцінні речі були евакуйовані, втім по дорозі ешелон із ними розбомбили [3, с. 20–22].

Довгий час харківські речі вважались втраченими [6, с. 6; 17, с. 237; 22, с. 333; 23, с. 143], і тільки недавно у фондах Харківського музею були знов віднайдені 1 нако-

¹ Дві частини вдалось склеїти в одну стрілу, через це кількість останніх на одну менше ніж у перших повідомленнях.

нечник ніжки та 3 циліндрики від трону. Ще 2 наконечники ніжок вкрадені у 1957 р. з музею [2, с. 28, 29; 3, с. 20–27].

Є.М. Прідік датував цей комплекс знахідок 1-ю половиною VI ст. до н.е. [15, с. 21]. В подальшому ця дата дещо подавнювалася [26, с. 2]. Аналіз виробів торевтики, проведений останнім часом [29, р. 109, 130, 131; 9, с. 135; 10, с. 29–30; 50–52, 59, 61–63], що знаходять аналогії серед предметів і зображень у Передній Азії та датуються VIII – VII ст. до н.е., дозволяють датувати курган за найбільш пізніми з них. Очевидно, варто приєднатись до думки дослідників, що відносять комплекс до 2-ї половини VII ст. до н.е.

Видатні матеріали Мельгуновського кургану та надто загальний опис розкопок 1763 р, диктували необхідність повторних розкопок пам'ятки. Такі дослідження проводились двічі. У 1892 р.¹ – співробітником Єлисаветградського реального училища Володимиром Миколайовичем Ястребовим (рис. 6). Він виявив рештки кургану в 3-х верстах північніше станції Трепівка і в 1,5 верстах на південний захід від села Кучерівка Олександрійського повіту. Через потужні перепалені шари курган носив назву Червоної Могили й мав висоту до 3,2 м та дожину основи до 213 м. Він являв собою підвищення неправильної форми, вкрите пагорбами та ямами. Дослідник заклав траншею з півночі на південь. Насип складався з перепаленого ґрунту та шлаків. Після цього розкопувались поли кургану обабіч траншеї. Під західною полою відкрито лише каналу довжиною 6,4 м, що на думку В.М. Ястребова могла являти собою рештки попередніх розкопок. Під східним останцем розчищена вщент пограбована могила-катакомба, до якої з південно-східного боку вів грабіжницький хід [27, с. 134; 13, с. 36, 37; 18, с. 273, 274].

У 1949 р., під час огляду О. І. Тереножкіним, пам'ятка носила вже назву Розкопаної Могили та являла собою кільцевий вал діаметром 70 м та товщиною основи 9–10 м, при висоті до 1,5 м. Центр заповнювали западини та бурти висотою до 2,6 м [19, с. 113].

Ще одні розкопки здійснюються 1990 р. доцентом Кіровоградського педагогічного інституту Нінеллю Михайлівною Бокій (рис. 7). Цього разу дослідження велись у відповідності до всіх сучасних вимог, розкривалась вся підкурганна поверхня. Внаслідок цього вдалось виявити рів, що оточував насип, діаметром до 61,5 м, шириною 1,8–3,8 м, та глибиною до 3,2 м. У західній його частині зафіксовано перемичку завширшки 2,2 м. Обабіч неї, у рові виявлено рештки тризни та жертвоприношень у вигляді кісток та черепів коней, кістяка собаки, людських кісток, небагатьох фрагментів кераміки. Всередині простору, обмеженого ровом розчищено ряд заглибин, що являють собою рештки попередніх розкопок [5, с. 13, 14].

Під час вивчення обгорілих решток з комплексу у Інституті археології НАН України у 2013 р., було встановлено, що вони належать до майстерні з виплавки заліза, що існувала вже у постскіфський час, а не решткам ранньоскіфської дерев'яної гробниці.

Мельгуновський курган продовжує перебувати у сфері інтересів багатьох вчених і сьогодні. Цікавляться ним й багато пересічних громадян не байдужих до власної історії. Існує ідея відновлення та музеєфікації цього унікального комплексу. Перші кроки на цьому шляху вже зроблені, на місці кургану встановлено пам'ятно-інформаційну дошку.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага-Ленинград, 1966. – 120 с.

¹ Іноді у літературі використовується 1894 р. як дата цих досліджень [Спицын, 1901, с. 273, 274; Тункина, 2006, с. 142].

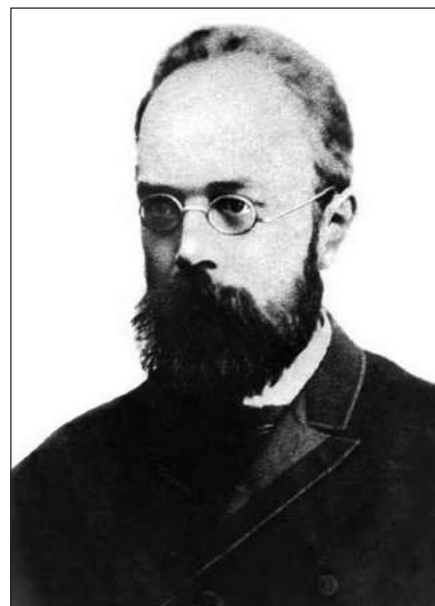

Рис. 6. В.М. Ястребов

Рис. 7. Н.М. Бокій

2. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2010. – С. 28, 29.
3. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – 2013. – №3. – С. 20–27.
4. Бакмейстер И. Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук, изданный на французском языке Иоганном Бакмейстером, подбиблиотекарем Академии наук, а на российский язык переведённый Васильем Костыговым. – СПб.: типография Морского шляхетского кадетского корпуса, 1779. – 191 с.
5. Бокий Н.М. Мельгуновский курган – доисследование и версии // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13–14.
6. Галанина Л.К. Еще раз о парадных акинаках из Мельгуновского и Келермесского курганов // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763–1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 6–8.
7. Граков Б. Н. Скифы. – Москва: Издательство Московского университета, 1971. – 168 с.
8. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Ленинград, 1947. – 92 с.
9. Кисель В.А. «Парадный табурет» из Литого кургана // Между Азией и Европой. Кавказ в IV–I тыс. до н.э. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 134–136.
10. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 192 с.
11. Миллер Г.Ф. Изъяснение о некоторых древностях, в могилах найденных // Ежемесячные сочинения и известия об учёных делах. – 1764. – Декабрь. – С. 480–515.
12. Муравьев М. Материалы для местной истории // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 601–605.
13. ОАК за 1894 г. – СПб., 1896. – 171 с.
14. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1944. – 365 с.
15. Придик Е. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. – 1911. – №31. – 24 с.
16. Смирнов А.П. Алексей Петрович Мельгунов. – Ярославль: Издательский дом «Ярослав Мудрый», 2011. – 72 с.
17. Смирнова Г.И. Отдел археологии // Эрмитаж. История и современность. – Ленинград: Искусство, 1990. – С. 235–251.
18. Спицин А.А. Мельгуновский курган // ЗРАО. – 1901. – Т. XII. – Вып. I–II. – С. 270–277.
19. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. – 1957. – Т. VII. – С. 110–135.
20. Трефолев Л. Алексей Петрович Мельгунов, генерал-губернатор екатерининских времен // Русский архив. – 1865. – С. 874–919.
21. Тункина И.В. Первый исследователь скифских курганов. К биографии А.П. Мельгунова (1722–1788) // Очерки истории отечественной археологии. – Москва, 1998. – С. 12–26.
22. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX века). – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – 675 с.
23. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // ВДИ. – 2006. – №3. – С. 135–155.
24. Тураев Б.А. История Древнего Востока. – Ленинград, 1936. – Т. 2. – 321 с.
25. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 7–30.
26. Черненко Е.В. У истоков отечественной археологии // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 1–3.
27. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. – 1894. – Т. XVII. – С. 63–177.
28. Ebert M. Sudrussland im Altertum. – Bonn – Leipzig, 1921. – 436 s.
29. Metdepenninghen C. La relation entre l'art urarten au temps du roi Rusa II et les epees-akinakes de Kelermes et de Melgunov // Iranica Antiqua. – 1997. – V. XXXII. – P. 109–136.

Список умовних скорочень:

ВДИ – Вестник древней истории

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ЗРАО – Записки Русского археологического общества

МАР – Материалы по археологии России

ОАК – Отчет археологической комиссии

РА – Российская археология